

ΧΡΟΝΟΣ, ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ

Charles Stewart

Τμήμα Ανθρωπολογίας,
University College London

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσω να εξηγήσω τη συχνή χρήση κύκλων στις ελληνικές ιεροτελεστίες, από τα μυστήρια της Εκκλησίας έως τις τοπικές μαγικές τελετές που η Εκκλησία θεωρεί "δαισιδαμονίες". Θα ασχοληθώ με τον χρόνο, την κοσμολογία, τον τελετουργικό τύπο και την τελεολογία – μερικές φορές με πολύ κυριολεκτική έννοια.

Η μελέτη του Edmund Leach για τη συμβολική απεικόνιση του χρόνου ασχολείται ακριβώς μ' αυτή την ομάδα των ιδεών και δίνει έτσι μια χρήσιμη αφετηρία. Θεωρούσε τις γιορτές στιγμές απόσπασης από τη συνηθισμένη εμπειρία της καθημερινότητας. Αυτές οι τελετουργικές διακοπές καθορίζουν τα διαστήματα που είναι απαραίτητα για να γίνει αισθητός ο χρόνος. Όταν πλησιάζουν τα Χριστούγεννα ή μια επέτειος γενεθλίων, ξέρουμε ότι ένας ακόμη χρόνος έχει περάσει!

Ο Leach σκιαγράφησε επίσης αυτό που θεωρούσε ως τους δύο βασικούς και προφανώς αντιφατικούς τρόπους σκέψης σχετικά με τον χρόνο: 1. Ο χρόνος συνεπάγεται επαναλήψεις (της ημέρας, των εποχών). 2. Είναι γραμμικός και μη αναστρέψιμος. Επειδή η σκέψη τού (2.) μας ανησυχεί, προσπαθούμε να την απαλύσουμε δίνοντας έμφαση στο (1.)². Έτσι οι διαβατήριες ιεροτελεστίες περιλαμβάνουν συχνά έναν συμβολικό θάνατο και μια αναγέννηση, ενώ πολλές θρησκευτικές παραδόσεις υποστηρίζουν ότι ο θάνατος είναι απλώς ένας πρόλογος της αναγέννησης και όχι το οριστικό τέλος.

Παρακάτω θα ερευνήσω δύο ιδέες που ανακύπτουν από το άρθρο του Leach. Η πρώτη είναι η υπόθεση ότι η λειτουργία διακοπής του χρόνου, η οποία επιτελείται μέσω της ιεροτελεστίας, αντικατοπτρίζεται στους ίδιους τελετουργικούς τύπους, όπου η αντιπροσώπιση των ρόλων ή ο συμβολισμός του θανάτου και της αναγέννησης αποτελούν ανάλογες διακοπές στο κοινωνικό επίπεδο. Θα επεκτείνω την παρατήρηση αυτή για τη σχέση μεταξύ τελετουργικού τύπου και μέτρησης του χρόνου, υποστηρίζοντας ότι οι τελετουργικοί κύκλοι πιθανόν αντιπροσωπεύουν συμβολικά τον χρόνο στην πληρότητά του και όχι μόνο τη διακοπή του. Ο ισχυρισμός αυτός εμπνέεται από την άποψη του Leach, ότι "[μια] μυθολογία που δικαιολογεί την πίστη στη μετενσάρκωση είναι επίσης, από μια άλλη οπτική γωνία, μια μυθολογική παράσταση του ίδιου του χρόνου"³. Ένας από τους σκο-

πούς μου θα είναι να μελετήσω πώς οι σύγχρονες και ιστορικές ελληνικές ιδέες περί της μετά θάνατον ζωής επηρεάζουν τις αντιλήψεις για τον χρόνο και τις τελετουργικές πράξεις.

Αρχίζω με μια ιστορία που μου διηγήθηκε ένας Κρητικός, οδηγός ταξί, στην Αθήνα το 1982, ενώ καθόμουν στο πίσω κάθισμα του ταξί του περιμένοντας κάποιον φίλο. Μου περιέγραψε πώς ο αδελφός του είχε πέσει θύμα από κακό μάτι και δεν μπορούσε να ολοκληρώσει τον γάμο του. Η οικογένειά του τον πήγε σε μια μάγισσα στα Χανιά η οποία, μεταξύ άλλων, του σύστησε να πάρει επτά κranía από ένα οστεοφυλάκιο. Τον συμβούλεψε να πάει τα κranía τη νύχτα σ' ένα σταυροδρόμι έξω από τα Χανιά και να χαράξει έναν κύκλο γύρω από τον εαυτό του χρησιμοποιώντας ένα ναυραμάνικο μαχαίρι. «Ο στρατός των διαβόλων» πέρασε από εκεί, αλλά όσο αυτός έμνε μέσα στον κύκλο ήταν ασφα-

Διονύσιος Τσόκος,
«Βαπτισία σε εκκλησία
της Ζακύνθου», π. 1866.
Λάδι σε μουσαμά,
Εθνική Πνακοθήκη,
Συλλογή Κουτλιδή 810.

λής. Έκανε αυτό που του είπε επί τρεις νύχτες στη σειρά, και τότε «η Τουρκάλα» αποφάνθηκε ότι είχε θεραπευθεί και στη συνέχεια απέκτησε έξι παιδιά από τη γυναίκα του.

Στην Ελλάδα οι ιστορίες αυτού του είδους αφθονούν, και έχω μελετήσει αλλού τις διάφορες μεταμορφώσεις και αντανάκλασεις της ιδέας του μαγικού κύκλου⁴. Το μοτίβο του "μαγικού κύκλου που προστατεύει από τον διάβολο" είναι κοινό στην παγκόσμια λαογραφία. Είναι διαδεδομένο από την Ισλανδία ως την Κίνα και έχει δύο αριθμούς ευρετηρίου στο ευρετήριο μοτίβων του Slith Thompson (D1272 και 1381,11). Στην Κρήτη, λέγεται ότι οι καλοί λυράρηδες διδάσκονται από τις νεράιδες. Ο λυράρης όμως πρέπει να έχει το θάρρος να πάει στο σταυροδρόμι και να χαράξει έναν κύκλο γύρω του με μαυρομάνικο μαχαίρι. Οι νεράιδες θα προσπαθήσουν να τον πείσουν να βγει έξω και,

στην έσχατη ανάγκη, θα του ζητήσουν να περάσει τη λύρα του έξω από την περιφέρεια του κύκλου. Πάιρνουν τη λύρα και την παίζουν με δεξιοτεχνία. Σε μια διήγηση, ο λυράρης αφήνει κατά λάθος την άκρη του μικρού του δαχτύλου έξω από τον προστατευτικό κύκλο. Οι νεράιδες το κόβουν αμέσως⁵.

Το θέμα των κύκλων που προστατεύουν από τις δαιμονικές δυνάμεις διακρίνεται στην καθημερινή ζωή. Δεν πρόκειται για ένα μοτίβο, όπως θα μπορούσαν να το δουν οι λαογράφοι. Η δημιουργία ενός ιερού φραγμού επαναλαμβάνεται, για παράδειγμα, όταν χτίζονται συνηθισμένα σπίτια. Διαβάζουν προσευχές όταν βάζουν τα θεμέλια, και όταν το στέπ τελειώσει στήνουν μέσα σ'αυτό ένα εικονοστάσι. Αυτές οι προσευχές ζητούν σταθερότητα για το κτήριο και προστασία των ενοίκων του: *Αὐτός, Δέσποτα, πάσης βλάβης καὶ ἐπιρρείας ἀνωτέρους πά-*

Κυκλικό επίγραμμα στον τράχηλο επισκοπικού ιωφορίου με κεντρική παράσταση του «πλανηθέντος αμνού», 1732. Πάρος, Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Βλ. Π. Ζώρα, ό.π., σφ. 146.

ντας τούς ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ διαφύλαξον, ῥύομενος ἀπὸ φόβου υκτερινῶν, ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας, ἀπὸ πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου, ἀπὸ συμπάματος δαιμονίου μεσημβρινού" ... ἴνα, ... καὶ Ἀγγελικῶ στρατοπέδῳ φρουρούμενοι, ... ἅπαντες ἐν ὀνομαίᾳ πιστῶς ψάλλωσι Κύριος ἔμοι βοηθός⁸.

Μία εξορκιστική προσευχή για τον καθαρισμό ενός χώρου από τα κακά πνεύματα περιγράφει πώς η ευλογία του ιερέα δημιουργεί έναν κυκλικό "φραγμόν πυρός", μέσα στον οποίο θα δεσμευθούν όλα τα πνεύματα της γης, του αέρα και των άστρων, και θα υποταχθούν στον Χριστό και τους αγίους: *Σταυρώνω καὶ σφραγίζω τὸν χώρον τοῦτον (αἰθουσαν, οἰκίαν κ.λπ.) δυνάμει τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ (εἰς ἅπασας τὰς πλευράς, γωνίας, διόδους, εἰσόδους καὶ ἐξόδους αὐτοῦ). Θέτω φραγμόν πυρός (κυκλικῶς περὶ τοῦ χώρου τούτου καὶ εἰς ἀκτῖνα μακρὰν πενήντα μέτρων ἀπὸ τοῦ πυρίνου φραγμοῦ). Ἐγκλωβίζω ἐντὸς τοῦ χώρου τούτου, ὑλικὸ ἢ ἄλυο, ἅπασας τὰς ἐναντίους ὑποστάσεις πάσης τάξεως[...]*⁹.

Μερικές από τις τελετουργίες και τις πεποιθήσεις που περιγράφονται πιο πάνω ανήκουν στον ορθόδοξο χριστιανισμό, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του μαγικού κύκλου της ιστορίας του Κρητικού οδηγού ταξί, είναι σαφώς ασύμβατες με το ορθόδοξο δόγμα. Θα εξετάσω τώρα μερικές ιεροτελεστίες που κατέχουν κεντρική θέση στον ορθόδοξο χριστιανισμό, γιατί εδώ ο συμβολισμός του κύκλου κατέχει επίσης δεσποζούσα θέση.

Το λιβανόψαχο της εκκλησίας, για παράδειγμα, γίνεται με κυκλική κίνηση, αντίθετα προς τη φορά των δεκτών του ρολογιού, όπως και η Μικρή και η Μεγάλη Είσοδος που γίνονται σε κάθε λειτουργία. Το Πάσχα βγαίνουν έξω τον ανθοστόλιστο *επιτάφιο* και του περιφέρουν τρεις φορές γύρω από την εκκλησία, και πάλι αντίθετα προς τη φορά των δεκτών του ρολογιού. Επίσης, στις λιτανείες που γίνονται την Κυριακή του Πάσχα και σε άλλες περιπτώσεις, όπως κατά τον εορτασμό του πολιούχου Αγίου, οι εικόνες της εκκλησίας αφαιρούνται από τη θέση τους στο τέμπλο και μεταφέρονται σ' ένα μεγάλο κύκλο στο χωριό.

Στα μυστήρια της βαπτίσεως και του γάμου καθώς και στις κηδείες η εικόνα του κύκλου αναδύεται ακόμη πιο καθαρά. Ο κύκλος, που ολοκληρώνεται γενικά τρεις φορές, προχωρώντας γύρω προς τα δεξιά⁸, σχηματίζεται επανειλημμένα κατά την τέλεση των μυστηρίων. Αμέσως μετά τη βάπτισή ο ιερέας οδηγεί τον ανάδοχο, ο οποίος κρατάει το παιδί, σε κυκλική πομπή, κάνοντας τρεις φορές το γύρο της κολυμπήθρας, ενώ στην κηδεία οι πενθούντες κάνουν κύκλο γύρω από το φέρετρο καθώς θρηνούν. Το πιο εντυπωσιακό, και νομίζω, κύριο παράδειγμα κυκλικού συμβολισμού απαντά στη γαμήλια τελετή. Εκεί μπορούμε να διακρίνουμε μια περίπλοκη σειρά ολόσένα διευρυνόμενων κύκλων, από το δακτυλίδι του αρραβώνα μέχρι το γαμήλιο στέφανο, τον στενό κυκλικό χορό του Ησαΐα και τον μεγάλο κυκλικό χορό με τη συμμετοχή ολόκληρου του χωριού.

Οι διάφοροι κύκλοι που εξετάσαμε ως τώρα δεν φαίνεται να είναι σαφές νόημα. Η σημασία τους "υπερ-προσδιορίζεται", από την άποψη ότι μπορεί να διέπεται ταυτόχρονα από διάφορους παράγοντες ή ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Ένας από τους προσδιοριστικούς παράγοντες είναι ότι η κυκλική κίνηση μπορεί να υπαγορεύεται από τους περιορισμούς του χώρου. Είναι αποτέλεσμα της στρωφής που είναι υποχρεωμένοι να κάνουν οι άνθρωποι αν θέλουν να μείνουν μέσα σ' έναν περιορισμένο χώρο. Ακόμη και αν αυτό εξηγεί μερικές από τις περιπτώσεις κυκλικής κίνησης που εξετάσαμε, η κυκλική εικόνα μπορεί να συνδεθεί με πολιτισμικές έννοιες και ερμηνείες. Η ερμηνεία είναι ζήτημα έννοιαι και όχι προέλευσης.

Νομίζω ότι μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές, αλλά ίσως αλληλένδετες, όψεις των κύκλων: 1. Μπορεί να χρησιμοποιηθούν για την οριοθέτηση ενός ιερού χώρου. Έτσι οι κύκλοι εμφανίζονται κυρίως σε ιεροτελεστίες που έχουν σκοπό να κρατήσουν μακριά τις δαιμονικές και άλλες κακόβουλες δυνάμεις. Μια διήγηση που έχει καταγραφεί στην Κρήτη, πριν από πενήντα περίπου χρόνια, δηλώνει ευθέως ότι "οι δαίμονες φοβούνται τον κύκλο"⁹. 2. Στα εκκλησιαστικά μυστήρια ο κύκλος δεν εξυπηρετεί κάποιον φανερό αποτροπικό σκοπό, αλλά αντίθετα η κυκλική κίνηση αντιπροσωπεύει μια ουσιαστική μορφή κίνησης. Θα εξετάσω τώρα, με περισσότερες λεπτομέρειες, αυτή τη δεύτερη ερμηνεία του κύκλου.

Η ανθρωπολόγος Juliet du Boulay αποσαφηνίζει τον συμβολισμό του κύκλου με την έρευνά της στο χωριό Αμπέλι της Ευβοίας¹⁰. Αναφέρει ότι οι κύκλοι που σχηματίζονται με αριστερόστροφη κίνηση, αντίθετα προς τη φορά των δεκτών του ρολογιού, αποτελούν καλό σίμανο. Οι χωρικοί περιγράφουν αυτή την κίνηση λέγοντας ότι είναι *σαν χορός*. Στην τελετή της κηδεΐας, για παράδειγμα, οι πενθούντες συνθηθίζονται να κάνουν κύκλο γύρω από το φέρετρο κινούμενος προς τα δεξιά τους. Αν αλλόθεν κατεβύθυνση ή, ακόμη χειρότερα, αν περάσουν κάτι πάνω από το σώμα, μπορεί να διακόψουν το ταξίδι της ψυχής στο δρόμο της προς τον ουρανό, πράγμα που μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να γίνει ο νεκρός βρικόλακας.

Με τον ίδιο τρόπο, οι κανόνες που αφορούν

τον σωστό γάμο, κατ' αντιδιαστολή προς την αιμομιξία, έχουν δημιουργηθεί κατ' αναλογία προς έναν κύκλο, ή (σωστότερα) μια σπείρα. Όταν μια οικογένεια παντρεύει μια της κόρη, θα πρέπει να περιμένει τρεις γενιές για να δεχτεί νύφη από την άλλη οικογένεια. Αν γίνει γάμος πολύ νωρίς, θα γίνει ανακύκλωση του αίματος πολύ γρήγορα¹¹. Αυτό είναι αιμομιξία, οι συνέπειες της οποίας είναι καταστροφικές και συγκρίσιμες με τη μεταμόρφωση σε βρικόλα που αναφέραμε πιο πάνω.

Αυτό που βρίσκω εξαιρετικά ενδιαφέρον στην παρουσίαση της du Boulay είναι η εκτενής αναλογία μεταξύ του γνωστικού μοντέλου για την κατανόηση του γάμου και της συγγένειας, από τη μια πλευρά, και της υπέρτατης σωτηρίας από την άλλη. Όπως οι γυναίκες ελισσονται μέσα στην κοινωνία από γενέα σε γενέα, έτσι και η ψυχή ηγναινει στον ουρανό ακολουθώντας σπειροειδή πορεία, φωτισμένη από το κερι σε σχήμα σπείρας (ίσου) που τοποθετούν πάνω στον αφαλό του νεκρού και το καίει επί τρεις ημέρες. Η du Boulay καταλήγει: «Φαίνεται ότι η αρχή της συνεχούς κίνησης προς τα δεξιά... δεν εξασφαλίζει μόνο την υγεία της κοινότητας των ζωντανών αλλά και το ασφαλές πέρασμα της ψυχής στον άλλο κόσμο¹². Η σωστή πορεία στη ζωή είναι ανάλογη με τη σωστή πορεία της ψυχής μετά το θάνατο. Μια σωστή πορεία στη ζωή είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μια καλή μετά θάνατον ζωή».

Η έκφραση "κύκλος της ζωής" συνδέει επίσης τη ζωή, τον θάνατο και την εικόνα του κύκλου, και απαιτεί σχολιασμό. Από φυσική άποψη, η ανθρώπινη ζωή δεν είναι κύκλος, ούτε είναι από καμία άλλη άποψη κύκλος. Γεννιάμαστε και από τη στιγμή της γέννησής μας γερνάμε σταθερά, σε γραμμική πορεία. Στο ατομικό επίπεδο δεν υπάρχουν πολλά που θα μπορούσαν να υποβάλλουν την ιδέα ότι η ζωή είναι κύκλος, πρόκειται απλώς για μια ποθητή αναλογία ανάμεσα στην ανθρώπινη ζωή και σε ορισμένες πλευρές της φύσης, όπως η επανεμφάνιση της βλάστησης ή οι επαναλήψεις των εποχών.

Νομίζω ότι η πραγματική υποκείμενη υπόθεση είναι ότι ένας "κύκλος ζωής" υποδηλώνει μια φάση ή ένα κομμάτι ζωής. Στις τελετουργίες κύκλου ζωής συγκεκριμένες φάσεις τελειώνουν –ολοκληρώνουν τον κύκλο τους–, και νέα στάδια ή κύκλοι εγκαινιάζονται. Σε λίγο θα εξετάσουμε γιατί παρομοιάζουμε τις διαδοχικές αυτές φάσεις με κύκλους και όχι με τμήματα ενός γραμμικού μέτρου. Για την ώρα θα θεωρούσα ότι η ιδέα του "κύκλου της ζωής" είναι ένας τρόπος σκέψης που κληρονομήθηκε αλλά που δεν διατηρεί πλέον την αρχική εννοιολογική ζωτικότητα του. Είναι μια νεκρή μεταφορά, αλλά παραδό-

ξως μια μεταφορά σύμφωνα με την οποία ζουν τελετουργικά οι άνθρωποι στην Ελλάδα και αλλού¹⁴.

Η υπόθεσή μου είναι ότι η πράξη του σχηματισμού του κύκλου εμφανίζεται συχνά στο ελληνικό τελετουργικό, ακριβώς γιατί είναι μια εικόνα της σωστής ροής της ζωής και μια συμβολική έκφραση της ανθρώπινης εκπλήρωσης – αυτά είναι τα πράγματα που προσπαθούν να εξασφαλίσουν οι ιεροτελεστίες. Για την κατανόηση της ιεροτελεστίας γενικά, και ειδικότερα των ελληνικών τελετουργιών του κύκλου της ζωής, ακολουθώ τον Α.Μ. Hocart, που θεωρούσε την τελετουργία μια "τεχνική που δι-

Αθανάγκωρο που εικονίζει πομπή τεσσάρων αγγέλων κατά τη θεία λειτουργία. Έργο του γλύπτη Μίλιου, 1795. Λαύκος Πηλίου, Μονή Αγίου Αθανασίου. Βλ. Π. Ζύρο, ο.π., σφ. 44.

νει ζωή¹⁵. Σκοπός της ιεροτελεστίας, κατά τη γνώμη του, ήταν να αυξησει την ευημερία και την ευμάρεια, τόσο στο παρόν όσο και στο επέκεινα. Στην ελληνική ορθόδοξη θρησκεία οι ιεροτελεστίες της γέννησης, του γάμου και του θανάτου επιτυγχάνουν αυτόν ακριβώς το σκοπό. Ένα αβάρτιστο παιδί, για παράδειγμα, δεν είναι γραμμένο στο Βιβλίο της Ζωής, και επιπλέον ένα τέτοιο παιδί αποτελεί πρόσκληση για την αρρώστια και την ατυχία.

Θα πρόσθετα στην άποψη του Hocart μια απλή εκφραστική άποψη σχετικά με την ιεροτελεστία: οι ιεροτελεστές απεικονίζουν κατά κάποιον τρόπο συμβολικά αυτό που προσπαθούν να επιτύχουν. Ο διαχωρισμός που κάνει ο Frazer μεταξύ συμπαιθητικής και μεταδοτικής μαγείας αναδεικνύει αυτήν ακριβώς τη θέση ένα σημείο σχετικά με τη φύση των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται στις μαγικές τελετές – μπορεί να είναι μικρά ομοιώματα ολόκληρου του ανθρώπου, όπως οι κούκλες βουντού, ή κάτι που βρισκόταν σε επαφή με το πρόσωπο, όπως μια μπουκλα από τα μαλλιά του ή ένα ρούχο. Στην περίπτωση της κυκλικής κίνησης θα υποστήριζα ότι η ίδια η μορφή της σωματικής κίνησης στην ιεροτελεστία μιμείται αυτό που ελπίζουμε – ευημερία, καλή ζωή, τελειότητα. Οι τελετουργίες αυτές είναι μοντέλα επιθυμίας που αναδομούν την προσωπική άποψη για τον κόσμο αν όχι και τον ίδιο τον κόσμο¹⁶.

Για να ερευνησω περαιτέρω αυτή την υπόθεση, θα εξετάσω τώρα ιστορικές μαρτυρίες, για να διαπιστώσω αν προσθέτουν κάτι ή αν μας επιτρέπουν να διευρύνουμε την κατανόησή μας σχετικά με το σχήμα του κύκλου στη σύγχρονη ελληνική ιδεολογία. Και πάλι δεν πρόκειται για μια αναζήτηση των απαρχών, αλλά μάλλον κάποιων γνώσεων

σχετικά με τη μεταβίβαση των πολιτισμικών μορφών, η οποία μπορεί να συντελέσει σε μια κατανόηση της δομικής θέσης τους, αν όχι και του νοήματός τους, σήμερα. Με άλλη αφορμή, ο Marcel Detienne έχει αναρωτηθεί: "Γιατί οι Έλληνες είναι διαφορετικοί από τους άλλους;"¹⁷ Μια απάντηση που υπονοείται από τη μελέτη αυτή είναι ότι δεν είναι πραγματικά διαφορετικοί από οποιαδήποτε άλλη κοινωνία: λόγω της καταγραφής της μακροχρόνιας ιστορίας τους, αυτό, μπορούν να μελετηθούν διαφορετικά.

Εξετάστε το ακόλουθο απόσπασμα από τα Φυσικά του Αριστοτέλη:

Και έτσι ο χρόνος θεωρείται περιστροφή της σφαίρας, εφόσον όλες οι άλλες τάξεις κίνησης μετρούνται βάσει αυτού και ο ίδιος ο χρόνος διακριβώνεται με αναφορά σ' αυτόν. Και αυτός είναι ο λόγος για τον συνηθισμένο τρόπο έκφρασής μας. Γιατί λέμε ότι οι ανθρώπινες υποθέσεις και οι υποθέσεις όλων των άλλων όντων που έχουν φυσική κίνηση και γεννιούνται και πεθαίνουν είναι, κατά κάποιον τρόπο, κυκλικές. Αυτό συμβαίνει γιατί όλα αυτά τα πράγματα κρίνονται σε σχέση με τον χρόνο και αρχίζουν και τελειώνουν, τρέπον τινά, σύμφωνα με ορισμένη περιοδικότητα. Γιατί ο ίδιος ο χρόνος γίνεται αντιληπτός ως κύκλος.

Και πάλι, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο χρόνος και η περιστροφή της γης αλληλοπροσδιορίζονται. Έτσι, το να χαρακτηρίσουμε κάποιο συμβάν κύκλο σημαίνει ότι υπάρχει ένα είδος κύκλου στον χρόνο: και αυτό συμβαίνει γιατί μετρείται με μια πλήρη περιστροφή... (223b.22κ.ε.).

Είναι φανερό ότι οι Έλληνες, μερικές τουλάχιστον

Γάμος: Ο χορός του Ηοαία (από "Πλανόδιο" φωτογράφο).

χιστον φορές, έβλεπαν τις ζωές τους σαν μια σειρά από κυκλικές περιόδους, και πιστεύω ότι αυτή η κυκλική αντίληψη του χρόνου επηρέασε τη μορφή των ιεροτελεσטיών του κύκλου της ζωής.

Ο τυπικός ορισμός της αρχαίας ελληνικής λέξης τέλος, που δίνουν τα λεξικά, είναι "τέλος, ολοκλήρωση, εκπλήρωση ή τελειοποίηση ενός πράγματος". Συχνά αναφερόταν στα στάδια της ζωής: τέλος γάμου ("η τέλεση του γάμου"), τέλος ήβης, ωριμότητα (κυριολεκτικά "ολοκλήρωση της εφηβείας"), ή τέλος βίου "θάνατος" (κυριολεκτικά "το τέλος της ζωής"). Ο συγγενής όρος *τελευτή* σήμαινε επίσης "θάνατος".

Παρασυρμένος εν μέρει από μια λανθασμένη ετυμολογία, ο R.B. Onians υποστήριξε ότι το τέλος είχε μια βασική έννοια "στροφής ή κίνησης σε κύκλο"¹⁸. Όπως το έθετε ο Onians: "Η ταϊνία, ο κύκλος, που συμβολίζει από μόνος του την πληρότητα και τη συνέχεια, θα αντιπροσώπευε την πλήρη φάση της τύχης"¹⁹. Αν και αυτό μπορεί να μην είναι αληθινή βάση αυστηρών γλωσσολογικών κριτηρίων, παρουσιάζει ορισμένα συμφραζόμενα όπου το τέλος και η ιδέα της κίνησης σε κύκλο συμπίπτουν, και πιστεύω πως η υπόθεσή του ότι το τέλος θα μπορούσε να αναφέρεται τόσο σε φάσεις ζωής όσο και σε κύκλωση, αξίζει να εξεταστεί.

Είναι γνωστό ότι στην αρχαία Ελλάδα οι νικητές των αθλητικών αγώνων στεφανώνονταν για τις νίκες τους. Συχνά αυτό το κυκλικό στεφάνι ονομαζόταν τέλος. Αντιπροσώπευε τη συγκεκριμένη πράξη και εξέφραζε ταυτόχρονα την εκπλήρωσή της. Ο νικητής αθλητής και ο παντρεμένος άνθρωπος λεγόταν ότι "είχαν φτάσει στην ολοκλήρωση" (τελείσθαι). Κατά τον λεξικογράφο του 2ου μ.Χ. αιώνα Πολυδεύκτη: "Ο γάμος ονομάζεται τέλος και οι παντρεμένοι τέλειαι, και η Ήρα ονομάζεται τελεία ή ζυγία"²⁰.

Η λέξη *τελετή* έχει στενή ετυμολογική συγγένεια με το τέλος. Για τον Πίνδαρο, τέλος ήταν η τελετή των Ολυμπιακών Αγώνων. Για τους μεταγενέστερους συγγραφείς το τέλος μπορεί να αναφερόταν στα Ελευσινια Μυστήρια, στην τελετή του γάμου ή σε οποιαδήποτε άλλη τελετή που σηματοδοτούσε αλλαγή του πεπρωμένου. Αυτή η αλλαγή πεπρωμένου ήταν πολύ σημαντική. Σχετικά με τη μύηση των Ελευσινίων μυστηρίων, ο "Ύμνος στη Δήμητρα βραβιάνει ότι:

Ευλογημένος είναι ο θνητός στη γη που έχει δει αυτές τις τελετές, αλλά ο αμύητος (ατελής) που δεν συμμετέχει σ' αυτές δεν έχει ποτέ την ίδια μοίρα όταν πεθάνει στο θλιβερό σκοτάδι (στίχ. 480κ.ε.).

Το να μην μπορείς κάποιος να επιτύχει το τέλος ισοδυναμούσε με άγνοια της κυκλικής πορείας της ζωής. -Διεκόπτε κανείς την ανάπτυξή του. Η άρνηση συμμετοχής "βύθιζε" κυριολεκτικά τον άνθρωπο και μείωνε τις δυνατότητές του τόσο στη ζωή όσο και μετά θάνατον.

Ένα από τα σημεία από τα οποία ξεκινήσαμε ήταν η έκφραση "κύκλος ζωής", και θα πρέπει να έχει γίνει φανερό ότι αυτή η ιδέα δεν έχει αλλάξει, κατά πάσαν πιθανότητα, καθόλου από την κλασική αρχαιότητα²¹. Αυτό που έχει αλλάξει είναι ότι τα μέσα μέτρησης του χρόνου έχουν περάσει από την εμπειρική αστρονομική παρατήρηση σε μια στενή εξάρτηση από τα ρολόγια και τα ημερολόγια. Ίσως όχι μόνο η φύση των νέων αυτών χρονομετρικών μέσων, αλλά και οι απαιτήσεις της κεφαλαιοκρατικής οικονομικής οργάνωσης²² μάς κάνουν να σκεφτόμαστε τον χρόνο ως γραμμικό και αθροιστικό. Η διατήρηση ενός στοιχείου (του σχήματος του

Γιορτή στο Θησείο: άνδρες και γυναίκες εναλλάξ χορεύουν έναν ήμερο κυκλικό χορό. William Page, υδοστογραφία, π. 1816-1843. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

κύκλου) από τον παλαιότερο υπολογισμό του χρόνου σε μια μεταγενέστερη περίοδο, όπου οι αρχές της παλαιότερης αυτής επιστήμης έχουν ξεπεραστεί, αν όχι ξεχαστεί, καθιστά την έκφραση "κύκλος ζωής" μεταφορική, και μάλιστα, όπως παρατηρήσαμε ήδη, νεκρή μεταφορά.

Οι περισσότεροι κλασικοί μελετητές συμφωνούν ότι οι ιδέες της σωτηρίας ή της μετενοήκωσης δεν έχουν έντονη παρουσία στην ομηρική και την κλασική ελληνική θρησκεία. Ο Άδης ήταν η μόνιμη κατοικία των αδυνάμων, δυστυχισμένων ψυχών. Μερικές φορές όμως εμφανίζονται σε αρχαία ελληνικά κείμενα, όπως ο Ύμνος στη Δήμητρα, που αναφέρει με πιο πάνω, εικόνες μιας πιο ουσιαστικής, αν όχι και πιο ένδοξης, μετά θάνατον ζωής. Στο τέλος της Πολιτείας, σε ένα κεφάλαιο γνωστό ως "Ο Μύθος του Ήρος"²³, (ό "Ηρ, τού Ήρος", ο Πλάτων παρουσιάζει μια εικόνα του κόσμου όπως τον συναντάει η ψυχή μετά το θάνατο. Οι τρεις μοίρες (Μοίρες) κάθονται στις άκρες του σύμπαντος και ρυθμίζουν την κυκλική περιστροφική κίνηση των πλανητών. Όλες οι ψυχές ητάναιαν σ' αυτές για να επιλέξουν τον τύπο και το πεπρωμένο της επόμενης ζωής τους, προτού σβηστεί η μνήμη τους και επιστρέψουν στον κόσμο. Η ίδια η ιδέα της μοίρας συνδέει το τελικό πεπρωμένο με την κυκλική κίνηση των πλανητών σε τροχιά, μια ιδέα που έχουμε ήδη συναντήσει στον Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης παραδεχόταν (προφανώς ως παραχώρηση στον Πλατωνισμό), ότι υπήρχε ένα πέμπτο στοιχείο, ο αἰθήρ, δηλαδή η περιοχή των ψυχών που εμφανίζει κανονική κυκλική κίνηση. Οι ιδέες οι μοίρες εικονίζονται μερικές φορές ως σφαιρικές, όπως και ο κόσμος που διοικούνται²⁴.

Ο μύθος του Ήρος και διάφορα βακχικά (ορφικά) και μυθολογικά κείμενα²⁵ μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την υπόθεση ότι οι ιδέες σχετικά με τη μετεμψύχωση και την απελευθέρωση μέσω μιας καλύτερης αναγέννησης κυκλοφορούσαν πραγματικά, τουλάχιστον στην περιφέρεια της αρχαίας κοινωνίας. Οι αντιλήψεις περί "κύκλου ζωής", και οι τελετές του κύκλου της ζωής, μπορεί να επηρεάστηκαν επίσης από την ύπαρξη αυτών των πεποιθήσεων. Για να επιτύχει κανείς την απελευθέρωση, έπρεπε να περάσει από μια ιεροτελεστία μύησης. Για τους μνημόνων, η ανθρώπινη ζωή δεν ήταν απλά μια γραμμική, πεπερασμένη πορεία, αλλά μάλλον κάτι που θα ξανάρχιζε. Έναν ολόκληρο αιώνα πριν από τον Πλάτωνα, ο Πίνδαρος άφησε να εννοηθεί, σε έναν από τους επίνικους ύμνους του, ότι όσοι δεν αμαρτήσουν σε τρεις διαδοχικές επαναλήψεις του κύκλου θα απαλλαγούν από τον ευρύτερο κύκλο των μετενοήκωσεων και θα μεταφερθούν στη Νήσο των Μακάρων, όπου θα στεφανωθούν²⁶. Η υπέρτατη σωτηρία απεικονίζονται σαν κάτι ανάλογο με μια ολυμπιακή νίκη.

Όπως είδαμε, οι ιεροτελεστίες του "κύκλου της ζωής" γίνονται σε ορισμένα χρονικά σημεία κατά τη διάρκεια της ζωής, και είχαν σκοπό να επηρεάσουν το πεπρωμένο είτε σε σχέση με την παρούσα ζωή είτε σε σχέση με μελλοντικές ζωές. Αντίθετα, ο Χριστιανισμός διδασκε ότι δεν υπάρχει μετενοήκωση. Η ψυχή των νεκρών έκανε ένα τελευταίο ταξίδι προς τον παράδεισο

ή την κόλαση. Στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν υπάρχει ούτε καν καθάρτήριο. Όταν ο μέγας θεολόγος του 4ου αιώνα Βριγένις υιοθετεί (πιθανόν υπό την επίδραση του πλατωνισμού) την ιδέα ότι οι Χριστιανοί ανασταίνονται ως σφαίρες, οι απόψεις του επικρίθηκαν και τις αναθεώρησε²⁷. Ο Χριστιανισμός έκοψε την κοσμολογική βάση της ιδέας του "κύκλου της ζωής", όπως ο καπιταλισμός είχε καταστρέψει την κοινωνική βάση, και τα ρολόγια τις επιστημονικές, τεχνολογικές βάσεις της κυκλικής σκέψης. Ταυτόχρονα, όμως, η ωσότη εκτέλεση των τελετών του κύκλου της ζωής με τη μορφή των μυστηρίων εξακολούθησε να επηρεάζει τη χριστιανική σωτηρία. Η τελετουργική κυκλωτερής κίνηση μεταφέρθηκε στο νέο πλαίσιο της χριστιανικής κοσμολογίας, όπου προσαρτήθηκε και επανεξηγήθηκε.

Η παρούσα μελέτη άρχισε με μια περιγραφή της ιεροτελεστίας του μαγικού κύκλου στην Κρήτη. Η υπόθεση ότι οι κύκλοι σε όλες τις ελληνικές ιεροτελεστίες προέρχονται από το ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο και έχουν την ίδια σημασία θα ήταν ελλυσιτική. Έτσι οι τελετουργικοί κύκλοι θα ήταν μια ακόμη προσθήκη στον κατάλογο των απλών παραδειγμάτων όπου οι μεγάλες και οι μικρές παραδόσεις στην Ελλάδα, δηλαδή η θρησκεία και η "δεδιοικονομία", διαμορφώνονται παραδόξως από τις ίδιες ακριβώς αρχές²⁸. Μια προσεκτικότερη ανάλυση, όμως, δείχνει ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Η κρητική ιστορία που αναφέραμε στην αρχή του άρθρου αυτού αποτελεί πράγματι τυπικό παράδειγμα της χρήσης και της σημασίας των κύκλων στις τελετές της κρητικής παράδοσης, και ειδικότερα στις δαιμονικές και τις μαγικές ιεροτελεστίες. Ο κύκλος αυτός αποτελεί έναν αποτροπαικό φραγμό κατά των δαιμονών και η ιστορία του ανάγεται στην αρχαιότητα, όπως αποδεικνύεται, για παράδειγμα, από τις κυκλικές κινήσεις που έπρεπε να κάνει κάποιος προτού κόψει το φυτό μανδραγόρα²⁹.

Η σημασία αυτή των κύκλων εκδηλώνεται σε κάποιο βαθμό στις χριστιανικές πρακτικές όπως οι λιτανείες των εικόνων στα χωριά για τον καθαγιασμό τους. Όταν όμως φτάσουμε στις πιο κεντρικές εκκλησιαστικές τελετές – τα μυστήρια – η ερμηνεία αυτή γίνεται απίθανη. Εδώ οι κυκλικές κινήσεις και τα κυκλικά σχήματα φαίνονται μάλλον ως μμησίσεις της σωστής ροής της ζωής. Ο εξωτερικός τύπος της ιεροτελεστίας στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό και στις αναρρόδοξες πρακτικές μπορεί να είναι ο ίδιος, αλλά πρέπει να αναγνωρίσουμε την ουσιαστική διαφορά της σημασίας τους. Προφανώς ότι οι "μαγικοί κύκλοι" μας δίνουν πολύ περιορισμένες πληροφορίες για το ελληνικό τελετουργικό.

Αν βασιστεί κανείς στις ελάχιστες ερμηνείες του κύκλου στην ορθόδοξη πρακτική – στην περίπτωση αυτή στα σχόλια των θεολόγων, γιατί δεν έχω ακούσει λαϊκούς να συζητούν τέτοια ζητήματα –, μπορεί να ερμηνεύσει τον κύκλο ως εικόνα αωνιότητας³⁰. Η ιστορική έρευνα οδηγεί στην υπόθεση ότι η χριστιανική αυτή ερμηνεία βασίζεται στις κλασικές φιλοσοφικές αντιλήψεις (Πλάτων, Αριστοτέλης) του κύκλου ή της σφαίρας ως εικόνας αειδιότητας. Όπως παρατήρησε ο κλασικός επιστήμονας Otto Brendel: "Η αειδιότητα της σφαίρας την έκανε όχι μόνο μια εικόνα του Θεού

Ελληνικός χορός.

και του κόσμου (που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του), αλλά και της ανθρώπινης ψυχής³¹. Στα ορθόδοξα μυστήρια ο κύκλος επικαλείται προφανώς τον Θεό. Ο συμβολισμός αυτός φαίνεται ανάλογος με εκείνον που είχε σε ορισμένες αρχαίες ιεροτελεστίες που έκαναν έκκληση στις μοίρες μιμούμενες τις ουράνιες κινήσεις.

Η τελετουργική κυκλική κίνηση και οι κομολογικές αρχές στις οποίες στηριζόταν τυποποιήθηκαν στη μαγική πρακτική της ύστερης αρχαιότητας ιδίως μεταξύ των Νεοπλατωνικών (1ος-2ος αιώνας μ.Χ.), που πήραν τις φιλοσοφικές ιδέες του Πλάτωνα και τις μεταφύτευσαν στις τελετουργίες³². Ο σαφής σκοπός αυτών των πρακτικών ήταν η πρόσβαση και η χειραγωγή των κοσμικών δυνάμεων μέσω της απλής συμπαθητικής μαγείας. Επειδή τα πάντα στον θεϊκό κόσμο είχαν το σύμβολό τους στη γήινη σφαίρα, τα αντικείμενα στον αισθητό κόσμο μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ώστε να επιφέρουν μεταβολές στον νοητικό κόσμο³³. Για τους σκοπούς μας, η πιο ενδιαφέρουσα από τις νεοπλατωνικές θεουργικές ή θεουργικές πρακτικές ήταν η χρήση *ιύγγων* [ή *ιυγξ*, της *ιύγγος* = το πηνό σουσουράδα ή στραβολαίμης], τις οποίες περιέστρεφαν για να επικαλεστούν τις κοσμικές δυνάμεις, ακριβώς επειδή μιμούνταν την ουράνια κίνηση.

Ο πρώιμος Χριστιανισμός βασίστηκε, ως ένα σημείο, στις πλατωνικές αρχές και τις κλα-

σικές φιλοσοφικές υποθέσεις όσον αφορά τον Θεό. Αυτή η κοινή πηγή οδήγησε σε ένα ανεξάρτητο αλλά παρόμοιο σκεπτικό στις τελετές που αποσκοπούσαν στην επικοινωνία με τον Θεό. Έτσι, η μεγάλη παράδοση του Ορθόδοξου Χριστιανισμού δεν αποτελεί επανειληγμένης της μαγείας της μικρής παράδοσης, δηλαδή της δεισιδαιμονίας, δεν αντλεί από αποτροπαικές ιδέες οριοθετήσεις. Αντίθετα, βαδίζει σύμφωνα με ιδέες που προέρχονται από μία υψηλή παράδοση κλασικής φιλοσοφίας, ιδέες που διαμόρφωσαν επίσης την πρακτική της θεουργικής μαγείας (που ήταν και η ίδια μια υψηλή παράδοση πρακτικής σε σύγκριση με το σύνολο των πεποιημένων και των πρακτικών που περιέχονται στους μαγικούς παπίρους). Τελικά οι "μαγικοί κύκλοι" εμφανίζονται σε όλα τα επίπεδα του ελληνικού τελετουργικού, αλλά εμπλέκονται δύο πολύ διαφορετικές παραδόσεις μαγείας, και επομένως δύο διαφορετικά είδη κύκλων.

Σ' ένα δοκίμιο, με τίτλο "The Past and the Present in the Present", ο Maurice Bloch επισύρει την προσοχή στη στατική / κυκλική ιδέα του χρόνου που προάγουν οι ιεροτελεστίες, κατ' αντιδιαστολή προς τον πρακτικό χρόνο που είναι γραμμικός και τεκμύρεται από την επαφή με τη φύση³⁴. Ισχυρίζεται ότι η *ιεροτελεστία είναι ένα βασικό μέσο με το οποίο το παρελθόν εξουσιάζει το παρόν διασυνδέει κοινωνικές δομικές διακρίσεις, όπως η ιεραρχία*. Τα ιστορικά στοι-

χεία σχετικά με το τελετουργικό και το λεξιλόγιο της ιεροτελεστίας στην Ελλάδα μάς επέτρεψαν να δούμε πόσο μεγάλο μέρος του παρελθόντος έχει πράγματι μεταφερθεί στο παρόν. Οι ελληνικές ιεροτελεστίες, όμως, δεν φαίνεται να έχουν μεγάλη σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Αντίθετα, πολλές από τις ιεροτελεστίες του κύκλου της ζωής, που συζητήσαμε παραπάνω, φαίνεται να δημιουργούν ισότητα. Το βάπτισμα, για παράδειγμα, είναι σε όλους τους ανθρώπους αδιακρίτως ίσος ευκαίριος σωτηρίας.

Ο Βloch εν τούτοις έβλεπε ένα σημαντικό σημείο, αναγνωρίζοντας την κυκλική εικόνα της ιεροτελεστίας, κατ' αντιδιαστολή προς τη γραμμική εικόνα της καθημερινής ζωής. Όμως η κυκλική εικόνα αυτών των τελετών έχει λιγότερη σχέση με την κατηγορία της διάρκειας και περισσότερο με την ανανέωση της και την απόψη φόρου τιμής σ' αυτήν. Στην περίπτωση της Ελλάδας το κρίσιμο στοιχείο της ιεροτελεστίας δεν είναι η διατήρηση του παρελθόντος στο παρόν. Αντίθετα, οι ιεροτελεστίες δίνουν μια εικόνα του μέλλοντος στο παρόν. Είναι εκόντες εκδήλωσης, ολοκλήρωσης και αιωνιότητας, που παρουσιάζονται κατά περιόδους στην κοινωνία καθώς προχωρεί στον αναπόδραστο και πεπερασμένο δρόμο της ζωής³⁵. Δεν έχει λοιπόν νόημα να επιχειρήσουμε την απόλυτη διακρίση μεταξύ πρακτικού και τελετουργικού χρόνου, εφόσον ο καθένας τους αποτελεί στοιχείο του άλλου³⁶. Οι ιεροτελεστίες έχουν το διπλό ρόλο να τονίζουν τη διάρκεια του χρόνου, κάνοντας την αντήληψη, και να καταργούν την αντήληψη σχετικά με αυτήν, υπενθυμίζοντας στους συμμετέχοντες την απόδραση από τον χρόνο που έρχεται στο τέλος της ζωής.

Σημειώσεις

1. Leach, Edmund, 1961. "Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time", στο *Rethinking Anthropology* του ίδιου. Αθών: Αθήνα, σ. 126.
2. Ο.π., σ. 126.
3. Ο.π., σ. 127.
4. Stewart, Charles, *Demons and the Devil: Moral Imagination in Modern Greek Culture*. Princeton: Princeton University Press, σ. 165 κ.ε.
5. Πολίτης, Ν.Γ., 1994. Παράδοξα, τ.ο. 1, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σ. 412 κ.ε.
6. Εισαχόλιος το Μέγα, "Ευχή επί οικίας περειαγομένης υπό ποιητρον ηνωμένων", σ. 494.
7. Μόλαρη-Κανέλου, Γ., Προσευχή, Αθήνα, σ. 9.
8. Στο ελληνικό τελετουργικό η κυκλική κίνηση "προς το δεξιά", στην πραγματικότητα είναι για τον παρατηρητή παρατήρηση "πίστω" αντίθετη προς τη φορά των βελών του ρολογιού, δηλαδή αριστερή απόδραση. Όπως τονίζει η du Boulay, αυτή η ιδέα είναι κατά κύριο λόγο συμβολική (συμβολίζει "το σωστό"). Βλέπε du Boulay, Juliet, 1982. *The Greek Vampire: A Study of Cyclical Symbolism in Marriage and Death*, Man, 17, σ. 237.
9. Φερνάντες, Ευαγγελία, *Συμβολή στη Ασπυριακή της Κρήτης*, Αθήνα, σ. 43.
10. du Boulay, ό.π., 1982, καί "The Blood: Symbolic Relationships between Descent, Marriage, Incest Prohibitions and Spiritual Kinship in Greece", Man (1984), 19, σ. 533-56.
11. du Boulay, ό.π., 1984, σ. 543 κ.ε.
12. du Boulay, ό.π., 1982, σ. 536.
13. Frankenberg, Ronald, "Life: Cycle, Trajectory or Pilgrimage? A Social Production Approach to Manism, Metaphor and Morality", στο A. Byman et al. (ed. eds.), *Rethinking the Life Cycle*. Λονδίνο: Macmillan, 1987, σ. 127.
14. Black, Max, 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca: Cornell University Press. Lakoff, George και M. Johnson, 1980. *Metaphors We Live By*. Σικάγο: Chicago University Press.
15. Hocart, A.M., "The Purpose of Ritual", στο R. Needham (ed. ed.), *The Life-Giving Myth and Other Essays*. Λονδίνο, Methuen, 1955, σ. 61.
16. Schneider, Burkhard, 1988. "In Quest of Life: Hocart's Scheme of Evolution from Ritual Organization to Government". *Archives européennes de sociologie*, 29 (1988), σ. 167.
17. Ahern, Emily, 1979. "The Problem of Efficacy: Strong and Weak Illocutionary Acts", Man 14 (1979), σ. 1-9.
18. Deleuze, Marcel, 1979. *Dionysos Saint*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins.
19. Ο Γιάννης πίστευε ότι η λέξη τέλος προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα "uel, και επομένως ήταν συγγενής με πολλές λέξεις, όπως πάθος "όδοντος", πάλλω "σπέρμα", κόνα κούλο" και τέλος "ένα μέρος στο τέλος ενός πράγματος όπως ημερών σπουδών, το κατά δια έσ' ερίσται". Ακόμα και η ίδια η λέξη κίνηση θα μπορούσε να προέρχεται από αυτή τη ρίζα (πρβλ. Orians, R.B., 1951. *The Origins of European Thought About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 443). Υπό το φως της αναμορφωμένης της Γραμμικής B επιγραφών τέτοια αναπόδραση από το τέλος προέρχεται από μία γραμμή 14E από το "uel" (πρβλ. Waanders, F.M.J., 1983. *The History of TELOS and TELEO in Ancient Greek*, Αμστερντάμ). Είναι όμως δυνατόν οι αρχαίοι Έλληνες ομιλητές να συνδέουν το τέλος με λέξεις όπως τόλμη ή η πλοία κατά λέξη ευκαίριος.
20. Γουλιέλμος, Ουαυερνός, III 38 πρβλ. Seaford, Richard, 1967. "The Tragic Wedding", *Journal of Hellenic Studies*, 107 (1987), σ. 114.
21. Solmsen, F., *Aristotle's System of the Physical World*. Ithaca: Cornell University Press, 1966, σ. 388, 426.
22. Thompson, E.P., 1976. "Time, Work, Discipline and Industrial Capitalism", *Past and Present*, 38, σ. 56-97.
23. Πολίτης, Ν.Γ., 614 κ.ε.
24. Brendel, Otto, *The Symbolism of the Sphere: A Contribution to the History of Earlier Greek Philosophy*, Leiden: E.J. Brill 1977, σ. 73 κ.ε.
25. Σχληφίτης από τον Σπύρο Φόνη σε προηγούμενο τόμοχ του Αρχαιολογικού και Τέχνης, 72, σ. 69 κ.ε., 73.
26. Ο.π., 2, 74 κ.ε. Πρβλ. Redfield, James, "The Politics of immortality", *Recherches et Revues*, 3 (1991), σ. 106.
27. Brendel, ό.π., σ. 32.
28. Για ένα παράδειγμα που συνδέει το τελετουργικό της βάπτισμα με εκείνο του έρωτα, βλέπε το άρθρο μου "Μοιραία και Ορθόδοξα" στο Αρχαιολογικό και Τέχνης, 72, Σεπ. 1999, σ. 8-13.
29. Θεοφύλακτος, Ικ, 8, 6 πρβλ. Armand Delattre, *Myriades: Académie Royale des Belles-Lettres*, Βρυξέλλες, 1967, σ. 69 κ.ε., 73.
30. Wiers, Episcopus, *Κύκλιος Διακόσις*, "The Ring and the Crown" (αδμυριστικός), άδημοσίευτος, Οξφόρδη, 1984.
31. Brendel, ό.π., σ. 32.
32. Johnston, Sarah Iles, *Hekate Soteira* (American Classical Studies, 21), Αϊνστάϊν: Schocken Press, 1986, σ. 143.
33. Johnston, ό.π., σ. 269.
34. Bloch, Maurice, "The Past and the Present in the Present", Man, 12 (1977), σ. 270-92.
35. du Boulay, Juliet, και Williams, R., "Amoral Familism and the Image of Limited Good: A Critique from a European Perspective", *Anthropological Quarterly*, 60, 1987, σ. 69.
36. Hocart, A.M., 1961. *The Social Determination of Time, Religion and Social Experience in Greece*, Lanham (Maryland): Rowman and Littlefield, Hart 1992, σ. 271.
37. Hubert, Henri και M. Mauss, 1909. "La représentation du temps dans la religion et la magie", *Mélanges d'histoire des religions, Folklore, Alcan*, Howe, L.E.A. 1981. "The Social Determination of Knowledge, Maurice Bloch and Balinese Time", Man 16 (1981), σ. 220-34. Gell, Alfred, *The Anthropology of Time*, Οξφόρδη, Berg, 1992.

Time, Ritual and Teleology

C. Stewart

The anthropologist Edmund Leach has contended that rituals may work to modulate the social experience of time. In so doing, they often incorporate cultural images of time itself into their dramaturgy. Participation in such rituals can, in turn, influence the fate of people both in life, and after death. Rituals thus represent time while affecting people's experience of time. Ritual form, time, and teleology are thus all bound up together.

In this paper I identify practices of circling in Greek rituals as a prime example of the symbolic representation of time in ritual. In antiquity, time was measured by reference to the circular motions of the stars. The transposition of this knowledge into ritual can be observed in Neo-Platonic magical practices, elements of which I contend, re-surface in their Christian Orthodox liturgical practices. Contemporary local-level magical practices also involve ritual circling—magical circles—but I argue that in these cases the circle is not related to celestial motion, and thus to time, but to the creation of boundaries between the sacred and the profane. It is nonetheless interesting to observe that although Church rejects these local practices as superstitious "magic", it has itself borrowed from a "high tradition" of ancient magic in formulating some of the key elements of its own ritual practice.

C.S.